

נב

הרב והדיין בהלכה

(האם יש להפריד או לאחד את תפקידי הרבנות והדיינות
עפ"י ההלכה)

זקני ישראל

א"ר חמא בר חנינא מימיהן של אבותינו לא פרשה ישיבה מהם, היו במצרים ישיבה עמהם, שנאמר לך ואספת את זקני ישראל. היו במדבר ישיבה עמהם, שנאמר אספה לי שבעים איש מזקני ישראל. אברהם אבינו זקן ויושב בישיבה היה שנאמר ואברהם זקן בא בימים. יצחק אבינו זקן ויושב בישיבה היה שנאמר ויהי כי זקן יצחק. יעקב אבינו זקן ויושב בישיבה היה, שנאמר ועיני ישראל כבדו מזוקן וכו' (יומא כ"ח:).

וכל שכן שאחרי מתן-תורה לא פסקה ישיבה מישראל, אלא שהביאה הגמרא ראיות הנ"ל ללמוד שאפילו קודם מתן-תורה לא פסקה ישיבה מישראל (תוס' ישנים שם ד"ה לא. והעירו: מיהו קרא דאספה לי היה אחר מתן-תורה, והוה לי לאתויי קרא דלך ואספת וכו'). מכאן שהיה חסר בגירסתם הקטע, "שנאמר לך ואספת את זקני ישראל. היו במדבר ישיבה עמהם" (ודוק).

איזו תורה למדו בישיבה לפני מתן תורה. "כי בימי אנוש טעו בני אדם לחשוב מחשבות עבודה זרה וכו' עד שנולד אברהם אבינו והשיג דרך האמת וכו' והתחיל ללמד לתועים בינה ולערוך דין עמהם והיה הולך וקורא בשם ה' וכו' ואחריו למד והזכיר יצחק, ואחריו יעקב וכו' וזה ביאור ענין הישיבה והפצת התורה שמצינו באבות ובזקני ישראל" (תורה תמימה, בראשית כ"ד—א').

ולענ"ד אין בכך צורך, כי לקרוא בשם ה' אינו בגדר "ישיבה", אבל האבות למדו תורה מממש, כי הלא רואים אנו במקומות רבים שמצוות

התורה היו נוהגות גם לפני מתן-תורה, מעשר באברהם ומלכי-צדק, וכן ביצחק כדרשת רבותינו על הפסוק וימצא בשנה ההיא מאה שערים (בראשית כ"ו—י"ב), שבעת ימי המשתה ביעקב, וכן שבעת ימי אבלות, וכן מעמד הבכורה (עיין היטב בראשית כ"ה—ל"ב ברמב"ם, ועיין בספרנו "מקור חיים השלם" חלק חמישי פרק רמ"ט) ענין יבום ביהודה, עבודת הקרבנות בנח ובאבות ועוד ועוד. אלא שאחר מתן-תורה כל המצוות שנהגו לפני כן קבלו צביון ברור ומוגדר מה שלא היה לפני כן, וגם נוספו מצוות רבות אחרות שלא נהגו עד אז. כל זה פרט לשבע מצוות בני נח, והחשובה בהן, דינים, שמזיקה מערכת שלימה של משפטים וחוקים. וכל זה דורש היה לימוד ועיון, לבירור פרטי ההלכות ודרך קיומן. ונראה לי שלכן סיימה שם הגמרא אחרי המאמר הנ"ל, מאמרו של רב: קיים אברהם אבינו כל התורה כולה, שנאמר עקב אשר שמע אברהם בקולי וישמור משמרת מצוותי חקותי ותורותי וכו'. אחת תורה שבכתב ואחת תורה שבעל-פה ע"כ. היינו פרשנות אותן מצוות שנהגו בהן לפני מתן-תורה.

עכ"פ למדנו שהיו לישראל זקנים במצרים, כאמור: לך ואספת את זקני ישראל (שמות ג—יח), וכפירוש רש"י מיוחדים לישיבה, ומקורו בדברי רבותינו הנ"ל. מספרם אינו ידוע לנו, או שכנראה לא היה מוגבל, וכל הראוי לישיבה נכלל במועצת זקני ישראל. אחרי מתן-תורה נתיחדו מהם שבעים במספר: ואל משה אמר עלה אל ה' אתה ואהרן נדב ואביהוא ושבעים מזקני ישראל (שמות כד—א). ועדיין לא ידענו להם שום תפקיד מיוחד, פרט לישיבתם בישיבה והתעסקם בתורה.

תורה ומשפט

כאשר בא יתרו והציע למשה: שרי אלפים שרי מאות שרי חמשים ושרי עשרות ושפטו את העם משפט צדק (שמות יח—כ), לא היו

אלה מנהיגים לעם, או מסייעים למשה בהנהגת העם, אלא דיינים-שופטים, כמבואר במקרא בפירוש.

ומבואר בדברי רבותינו: מה משפטים היה להם, אלא בני ערב-רב היו תובעים שלל מצרים (לקח טוב), או שתבעו מהם שלל קרוביהם מה שהשאלום המצרים (החזקוני), או שהיו מידיינים בביזת הים, שהראשונים שיצאו מן הים לקחו המשובח והרוב, והאחרונים טענו לחלוק עמהם (פענח רזא). וכך הוא פשוטו של מקרא: וישב משה "לשפט" את העם, וזה עורר את יתרו לבוא בהצעותיו.

אלא שמשפט זה קשור היה עם עיקר תפקידו של הרב בישראל, והוא הרבצת תורה, ובכך נפרש פרשה חשובה זו שבתורה:

ויהי ממחרת וישב משה לשפט את העם וגו'. יתרו שואל: מדוע אתה יושב לבדך וגו', משה עונה: כי יבוא אלי העם לדרוש אלקים. כי יהיה להם דבר בא אלי וגו' ושפטתי וגו' והודעתי את חוקי האלקים וגו' (שמות שם). ושאלת יתרו בעינה עומדת דכל זה כבר ראה יתרו, ועיקר שאלתו היתה מדוע אתה יושב "לבדך", ועל זה לא ענהו משה מאומה. הראב"ע ועוד מפרשים, כתבו לחלק את משמעות תשובת משה לשני ענינים, למוד תורה, ומשפט. ולפירושם קשה כי נכפלו הדברים פעמיים ללא צורך, כי משה מתאר ליתרו את בוא העם אליו לדרוש אלקים, היינו לימוד-תורה, וכי יהיה להם דבר היינו משפט, והוא עושה את שתיהם, ושפטתי וגו' והודעתי וגו', א"כ יתור לשון וכפילות זו למה? ובאמת שהוכרחו לפרש כן, ממה שנאמר בתשובת יתרו היה אתה לעם מול האלקים וגו' והזהרת וגו' דהיינו לימוד תורה, ואתה תחזה וגו' היינו משפט.

ונראה לענ"ד לפי פשוטו של מקרא לפרשו כך. דיתרו שאל מדוע אתה יושב לבדך, וע"ז ענהו משה כי העם אינו יודע את חוקי האלקים ואת תורותיו. וזו התשובה למה אני יושב "לבדי" כי אין מבלעדי יודע חוקי האלקים שיוכל לדון את העם. ולכן בא אלי העם לדרוש

אלקים, כי יהיה להם דבר בא אלי ושפטתי וגו' היינו משא ומתן של הדין, והודעתי את חוקי האלקים היינו פסק-הדין. והוציא את הדין בהודעת חוקי ה' ותורתו כי זו היא כל תכלית הדין והמשפט להודיע לבעלי הדין חוקי ה' ותורתו וזה תפקיד הדיין והשופט. ועל זה ענהו יתרו כי גם לזה יש תקנה שאתה תלמד מפני אלקים, היה אתה לעם מול האלקים, אבל תלמד את העם כולו (לא את השואלים בלבד) והזהרת אתהם את החוקים ואת התורות והודעת להם את הדרך אשר ילכו בה וגו', ואז רבים יודעים כבר את חוקי האלקים ותורותיו, ומתוכם תחזה מכל העם את בחיריו וטוביו אנשי חיל יראי אלקים אנשי אמת וגו' שהם כבר למדו ממך, והם ישפטו את העם בכל עת.

ובזה מתפרשת תמיהה נוספת במקרא, ויעמוד העם על משה וגו' וכל העם ניצב עליו מן בוקר עד ערב, ואיתא במכילתא: ראהו יושב על כסאו והכל עומדים עליו. והשאלה מבוארת, וכי כדי לדון ולשפוט צריכים היו כל העם לעמוד על משה, והלא די שבעלי הדין והעדים בלבד יעמדו עליו. ומה שמשא ענה כי יבוא אלי העם לדרוש אלקים כי יהיה להם דבר בא אלי ושפטתי בין איש ובין רעהו והודעתי וגו' (שלפי פירוש המפרשים כולל משפט ולמוד תורה, קשה) וכי לא יכול היה משה להפריד בין הדבקים, ולקבוע זמן מיוחד לדין וזמן מיוחד להוראת תורה לעם, ולפי דברינו ניחא, כי משה ראה בעצם המשפט לא ישוב סכסוך בין הצדדים בלבד, אלא הוראת חוקי ה' ותורותיו תוך כדי משא ומתן של הדין, ובפסק הדין, ולכן עמדו כל העם בשעת הדין ללמוד חוקי אלקים ותורותיו.

ובאמת שגם יתרו לא שלל דבר חשוב זה מעיקרו, שהמשפט יהיה אמצעי להורות לעם חוקי ה' ותורתו, שכך דרשו רבותינו על הפסוק, ושפטו את העם בכל עת, ר' יהושע אומר בני אדם שהם בדליו ממלאכתן ועוסקים בתורה יהיו דנים את העם בכל עת (מכילתא שם). הרי קשר ברור בין לימוד תורה למשפט, כי לא אמר יודעים

תורה, אלא עוסקים בתורה, מכאן הקשר בין עסק התורה לבין המשפט.

אבל במכילתא דרשב"י נזכרה סברא זאת בשינוי: אלו בני אדם שבדלין ממלאכתם יהיו דנים את העם ע"כ. היינו בהשמטת "עוסקין בתורה".

לפי סברת מכילתא דרשב"י, הפריד יתרו התורה מהמשפט לגמרי. אך לפי סברת המכילתא שבידינו, השאיר את הקשר אלא ששיחרר את משה מ"כל" העסק המשפטי, והשאיר בידו את הדבר הקשה בלבד, כעין סמכות משפטית עליונה.

כל זה כפשוטו של מקרא, אבל יש הוכחות רבות בש"ס ובגדולי הראשונים על קשר זה שבין תורה למשפט, ונציין מקצת מהם.

בתי-הדין בבתי-המדרש

שנינו: הנוטל שכר לדון דיניו בטלים. ושאלה הגמרא: מנא הני מילי, אמר רב יהודה אמר רב דאמר קרא ראה למדתי אתכם וגו' מה אני בחנם אף אתם בחנם (בכורות כט.). וקשה מה לימוד יש מהפסוק "למדתי אתכם חוקים ומשפטים" שהוא לימוד תורה, ל"דין" שהמשנה עוסקת בו? ועדיין יתכן, שתורה צריך ללמד חנם אבל לדון אפשר בשכר. ועוד קשה פירוש רש"י בד"ה מנה"מ דאין נוטלים שכר על הוראה ותלמוד תורה שמלמד עכ"ל. תלמוד-תורה מאן דכר שמה במשנה העוסקת בדיון? אבל לפי כל מה שהקדמנו מובן הכל היטב, שתלמוד-תורה ודיון, אחד הם, וכל המו"מ ופסק-הדין הם בגדר לימוד תורה.

אמר רבה בר רב הונא האי צורבא מרבנן ועם הארץ דאית להו דינא בהדי הדדי לא ליקדום צורבא מרבנן וליתיב קמיה רביה משום דמיחזי כמאן דסדר ליה לדיניה. ולא אמרן אלא דלא קביע ליה עידניה אבל קביע ליה עידניה (שהדיין רבו ויש לו קביעות ללמוד) לית לן בה מימר אמר בעידניה טריד (שבועות ל: הסוגריים מפירוש

רש"י). ומשמע שבית-הדין היה בבית-המדרש, וראשי הישיבות מרביצי התורה הם היו הדיינים.

תנו רבנן מנין שלא ישב תלמיד בור לפניו תלמוד לומר מדבר שקר תרחק (שם). מנין לתלמיד שיושב לפני רבו ורואה זכות לעני וחובה לעשיר מנין שלא ישתוק וכו'. מנין לתלמיד שרואה את רבו שטועה בדין שלא יאמר אמתין לו וכו' (שם ל"א:). הרי ברור שישבו התלמידים לפני רבותיהם בשעת לימודם, כאשר עסקו רבותיהם בדין.

וזה לשון הרמב"ם: כבר נהגו כל בתי-דיני ישראל מאחר הגמרא בכל "הישיבות" שמושיבין בעלי-הדין ומושיבין העדים לסלק המחלוקת וכו' (הלכות סנהדרין פכ"א ה"ה). וכן: אסור לאחד מן הדיינים כשיצא מב"ד לומר אני הוא המזכה וכו', ומעשה בתלמיד אחד שהוציא דברים שנאמרו "בבית המדרש" והכריזו עליו זה מגלה סוד הוא (שם פכ"ב ה"ז). הרי מפורש להדיא שבתי-הדין היו בתוך הישיבות ובתי-המדרש, מקום שעסקו בלימוד התורה.

מכאן, שראשי הישיבות מרביצי התורה, הם הם רבני ישראל, היו דיינים, ובתי-הדין היו נמצאים בבתי-המדרש ובישיבות. כך היה כפי שראינו מן המקראות, מימות משה רבינו, עד תקופת הרמב"ם לפחות, כמבואר בדבריו הנ"ל.

(מבחינה זאת כבר חלה הפרדה מוחלטת בדורות האחרונים, וראשי הישיבות פרקו מעליהם עול הדין לגמרי).

דיינים ושבעים הזקנים

במדבר

נשוב לנושאנו: משה מינה במדבר דיינים לישראל ונקראו שרי אלפים שרי מאות שרי חמשים ושרי עשרות, ומספרם הכולל היה שבעים ושמונה אלף ושש מאות (סנהדרין י"ח:).

וכיון שנזכרו לפני כן "שבעים זקנים" (שמות כ"ד—א'), משמע שהיה להם איזה שהוא מעמד בהנהגה יחד עם משה ואהרן, אף כי לא ידוע לנו בדיוק מה היה, אבל ברור ביותר שדיינים לא היו, שהרי יתרו אומר למשה "מדוע אתה יושב לבדך". ולפי"ז ניתן להסיק מכאן, שגם אחרי שנתמנו בתי-דין לישראל במדבר, לא פגעו במאומה בתפקיד אותם שבעים זקנים.

מכאן, שתפקיד הזקנים היה סיוע למשה בעבודתו הציבורית כמנהיג הדור ולא כשופט.

וכך גם נראה מהמסופר בספר במדבר, אחרי המקרה בתבערה, התאוה העם וכו' ובכו מי יאכילנו בשר וכו', טען משה: למה הרעות לעבדך וגו' האנכי הריתי וגו', ותשובת ה' היתה אספה לי שבעים איש וגו' ואצלתי וגו' ונשאו אתך במשא העם ולא תשא אתה לבדך (במדבר י"א).

ולכאורה יש מקום לשאלה, הלא ניתנו לו ביציאת מצרים שבעים זקנים כפי שביארנו לעיל. וכנראה ששאלה זאת בא לתרץ ר"ש בן מנסיא, שדרש על הפסוק: ותבער בם אש ה' ותאכל בקצה המחנה (שם י"א פסוק א') בקצינים שהם ובגדולים. ומסתבר שהם אותם שבעים זקנים, וכך גם כתב בפירוש רבינו בחיי שבתבערה נשרפו אותם שבעים זקנים הנקראים אצילי בני ישראל.

הרי מבואר שאותם שבעים זקנים היו עוזריו של משה בהנהגת הציבור, וכשנספו בתבערה, תבע משה מיד עוזרים אחרים תחתיהם, ואכן נענה מיד בחיוב.

וגם מדברי הרמב"ן נראה בפירוש שזקנים אלה הגישו למשה עזרה בהנהגת הציבור וז"ל: וחשב משה כי בהיות להם מנהיגים רבים ישככו חמתם וידברו על לבם בתלונותם. ואפשר כי כאשר התנבאו הזקנים שנאצל עליהם מן הרוח וידעו העם כי נאמנים הם לנביאים לא יתאספו כולם על משה וישאלו תאותם גם מהם עכ"ל.

אלא שכבר מצאנו לרבותינו (בסנהדרין ח'. וט"ז. ובירושלמי סנהדרין פ"י ה"א וכן בהוריות פ"א ה"ד ועוד, עיי"ש היטב) שלמדו כל דיני סנהדרין גדולה משבעים זקנים אלה, מספרם, כשירותם וכדומה. ומכאן, שאותם שבעים זקנים שעזרו למשה בהנהגת העם כמבואר לעיל, היו עוזריו גם בשיפוט, וכיהנו כבית-דין גדול בנשיאותו ודוק היטב.

מבואר מעתה בבירור רב, שמשה רבינו היה נשיא ישראל בהנהגת האומה, ונשיא בית-הדין כלשון זמנינו. לצדו כיהנו בתי-דין רבים שרי אלפים שרי מאות שרי חמשים ושרי עשרות, כדיינים לכל ישראל, אך יחד עם זה ישבו ועסקו בתורה כמבואר לעיל. וכן כיהנו לצדו שבעים זקנים ומשה על גביהם (עיין סנהדרין ט"ז:), כמנהיגי העם, וכבית-דין גדול.

מתוך כל האמור כבר מתבאר, שהדיינים לא עסקו בהנהגה ציבורית, והקדישו כל זמנם להרבצת תורה ועשיית דין. לעומת זאת, משה ושבעים הזקנים, עסקו פרט לתורה והפצתה, גם בהנהגת הציבור, וגם בסנהדרין, הלא הם בית-דין הגדול.

נמצא, כי בצמרת המנהיגות נשמר הקשר בין הרב-המנהיג לבין הדיין-השופט, ואילו בדרג הנמוך היתה הפרדה מוחלטת.

דיינים פרטיים ודייני ציבור

בתקופת התלמוד

דיינים ממונים שכל תפקידם היה דין בלבד, לא היו נהוגים בישראל, שכך שנינו: שני דייני גזירות היו בירושלים, ומפרש בגמרא דיינים שגוזרים גזירות על גזילות. ופירש"י קנסות. אח"כ מביאה הגמרא שהיו דיינים רבים בירושלים, שלש מאות תשעים וארבעה בתי-דין, אלא שאלה לא קבלו שכר מקופת הציבור, פרט לאותם דייני גזירות (כתובות ק"ה.).

והטעם פשוט ביותר, כי חכמי ישראל בימי התלמוד התפרנסו ממעשה ידיהם, וישבו בבתי-המדרש ועסקו בתורה. וכאשר באו בעלי-דין בפניהם בשעה שעסקו במלאכתם, ביקשו שיעמידו אדם במקומם שיעסקו במלאכתם בשעת הדין, ואין זה שכר הדין אלא שכר בטלה בלבד (שם). וכל זה היה אפשרי כששני בעלי-דין היו זקוקים לדין, היו מכסים את ההוצאה הנ"ל, אך כאשר היו צריכים הציבור לדון גזלנים ולקנסם לא נמצא מי שיכסה את ההוצאה כמובן מאליו, לכן קבעו שכרם של אותם הדיינים שבהכרח התבטלו ממלאכתם, מקופת הציבור (ועיי"ש בתוס' ד"ה גוזרי).

מכאן יצאה בתקופה מאוחרת (כאשר לא נמצאו כבר מתנדבים אשר יסכימו לדון בעלי-דין בתנאים הנ"ל), ההלכה שנפסקה בשולחן ערוך:

נהגו לעשות לבית-דין קופה שפוסקין ממון לפרנסת בית-הדין ומגבין אותה בתחלת השנה או בסופה (חושן המשפט סי' ט' ס"ג). לפי זה, זו התמונה שנראית לנו כמעמד הרבנות ודיינות בימי חכמי התלמוד שהיתה כמעט כולה בהתנדבות. ישבו תלמידי-חכמים סמוכים ועסקו בתורה בישיבותיהם (פרט לזמן שעסקו במלאכה לפרנסתם), ודנו כל דין שבא לפניהם בתנאים שנתבארו. הרב לא היה רב בצורה שהתפתחה בדורות מאוחרים, וגם הדיין לא היה דיין כפי שהכרנו ואנו מכירים.

ברבות הימים נוצרה הדמות המוכרת של הרב (ואין זה המקום לדון בהתפתחות זאת). וכשם שאותם לומדי התורה בעבר, ראשי ישיבות ות"ח היו גם הדיינים, נמשך הדבר גם אחר-כך, והרב היה גם דיין. שהיה דבר זה אפשרי ורצוי בתקופת התלמוד זה פשוט ביותר, אך אם היה זה רצוי בדורות מאוחרים לנהוג כך, אין אנו באים לדון, כי לשם כך צריך היה לחקור את צורת החיים ומעמד הרב-הדיין אז. אך עתה בדורנו, לאור המקורות ההלכתיים נראה כי אין הדבר רצוי, ואולי אף מנוע מכח ההלכה, וכפי שנבאר:

הרב והדיין בדורנו

תנו רבנן: ושוחד לא תקח, אינו צריך לומר שוחד ממוון אלא אפילו שוחד דברים נמי אסור. היכי דמי... כי הא דשמואל הוה עבר במברא... יהיב ליה ידיה... פסילנא לך לדינא. אנמימר... פרח גדפא ארישיה... שקליה... פסילנא לך לדינא. הוה שדי רוקא קמיה... כסייה... פסיל לך לדינא. ר' ישמעאל... אריסיה... אייתי ליה פירי... פסילנא לך לדינא. אייתי ליה ראשית הגז... פסילנא לך לדינא (כתובות ק"ה:): ועיין עוד שם.

לדעת התוס' (שם ד"ה לא) אין כל אלה נאסרים לדין, אלא מחמת חסידות עשו. אך לדעת הרמב"ם (הלכות סנהדרין פרק כ"ג) נפסלים כל אלה לדין מן התורה, וכבר הארכנו בנושא זה מאד בספרנו "דבר המשפט", חלק ראשון, פרק כ"ג הלכה א', ואין כאן מקומו להאריך יותר.

מעתה, כיצד יכול רב בישראל, שכל הציבור מכבדים אותו בכל מיני כיבודים שונים, נכנס ויוצא הוא בביתם כפי שמצווה הוא לעשות בתוקף תפקידו, בימי שמחתם או הפכם, דעתו מקורבת להם ודעתם מקורבת אליו, איך יכול מעתה לדונם, כשלהרמב"ם פיסולו מן הדין, ולתוס' לפחות פסול ממדת חסידות.

אמנם, ברור לנו שאין זו ראייה גמורה אלא דמות ראייה, כי כל הפיסולים הנ"ל הם רק כאשר נעשה הדבר סמוך לדין ממש, ולשם הדין, אך כל שנעשה סתם, אין פיסול לדון אם יזדמן דין. אך מי יוכל לטעון בכנות שהוא יכול לדון אדם המקורב אליו ביותר, והלא כיעור ודאי שיש כאן.

וביחוד אם יש מקומות שנוהגים עדיין להעניק לרב מתנות בהזדמנויות שונות, יש כאן חשש איסור משום שוחד מאוחר, וכל הזוכה בדין ומעניק מתנה לדיין אפילו במאוחר יש בו איסור שוחד (וגם בזה הארכנו ביותר ב"דבר המשפט", שם, אות ח' עיי"ש), וכיצד יוכל רב בקהלתו להיות גם דיין?

כמאמר מוסגר נוסיף, שכל ענין קבלת מתנות הוא טעם לפגם, וכבר הביא מרן החיד"א (שם) דעת המהריק"ש שכתב שיש להמנע מכל קבלת מתנות, והעיד שכמה גדולים נהגו כן, וזה דבר שאיני רואה כל צורך להסבירו ולבארו וד"ל.

סיכום ההלכה

לפי כל האמור מתברר בפשיטות, שהרבנות בדרג הגבוהה (דוגמת משה ובית-דינו) שאין להם שום קשר ישיר עם שכבות הציבור הרחבות יכולים למלא בעת ובעונה אחת גם תפקיד מנהיגות וגם דיינות, הלא הוא הרב אב"ד, ואילו בדרג הנמוך (דוגמת כל דייני ישראל במדבר) שעליהם מוטלת החובה הקדושה לצאת ולבוא לפני העם כפשוטו, ליכנס לבתיהם לשמוח בשמחתם וחלילה בהיפך, וכן לדאוג לצרכיהם הרוחניים היום-יומיים ע"י קשרים אישיים ישירים וכדומה, אינו מן הראוי שימלאו באותו זמן גם תפקיד בדיינות וכמו שנתבאר.

אך על אלה ואלה מוטלת החובה הקדושה להרביץ תורה בישראל, ואין שום דרג ברבנות או בדיינות הפטור מחיוב קדוש זה וכמו שנתבאר. וה' יזכנו לשיבת שופטינו כבראשונה ויועצינו כבתחלה.